दाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः सुखमेति शान्तिं सुखादुशीतैरति भोजनैश्च" । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धानभेदः । सुराविकारैः "परिपक्वासवसन्धानसहत्यक्ता सुरा मता" । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । स्त्र्याविरोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्त्वापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । स्नैग्धिकमाह "आतपपारिप्लवविष्टाटपयोविकारैर्मांसैस्तुषिष्टलवराजिलशक्तुकीभिः । अन्यैर्वसाजनकैरपि पेतभिच्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । कृष्णासकाश्मसदनाद्यधिवस्त्रकैरामाशये स्त्रिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते यदेव हि रजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च" । आनूपं बहुलजलदेशजं मांसम् । वारिजं शाकूकादि "पक्वं दध्ना सह क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः विष्टाटकः" । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः सुर्यादिभिः । स्त्रिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह । सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् । कुसुमागमे वसन्ते । इन्द्रजमाह "द्विदोषजश्चैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्विषक् सर्वभवं हि शूलम् । सकष्टमेनं विषवज्जहल्यं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" । सर्वेषु देशेषु कृतृष्टपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्वभवं त्रिदोषजम् । आमजमाह "आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वक्लैम्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति" । आमशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । मं च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह "वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्" । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् "वस्तौ कृकाटिपार्श्वेषु च शूलः कफातिकः४ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु च शूलः कफपैत्तिकः५ । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः" । तत्रान्तरोक्तमामशूलमाह "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते । स्त्रिरीक्षमन्तु मन्दोष्टे वायुराहत्य तिष्ठति । यदाक्षं च मलं प्राप्तं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहश्च कृतलेषं च विजम्भिकम् । कम्पं वान्तिसतोदारं प्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः" अविपाकोद्भवस्य आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह "वेदनातिरुजा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः" । अथासाध्यत्वादिकमाह "एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो मूर्ध्नुपद्रवः" । अथारिष्टमाह "वेदनातिरुजा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । अनोऽरुचिः क्लमस्तम्भ वमनाग्निसदैव च । उपद्रवा इमे यस्य शूलेषु, नास्ति सः" । अथ शूलस्यैव भेदं परिभाषयाह "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समाहत्य शूलाकारो भवेद्बली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्" । स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणलक्षम् । समासतः व्याख्या । तस्य लक्षणमध्येतत् समासेनाभिधीयते । "आध्मानाटोपविष्टम्भविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्विदेत् भिषक् । दृष्ट्वादाहारतिस्वेदकृच्छ्रव्यथोत्तरम् । मूर्च्छं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेत् बुधः । बहिर्दाहज्वरस्वेदैः कफजं दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयस्तु कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् जीर्णमांसबलानलम्" । अथाशूलदूषणमानं शूलविशेषमाह "जीर्णे जीर्यति चाश्नीते यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमात्सोऽसाध्य उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्" ।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र० दर्शिते यथा "कलायवरगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः । राजमाषाश्च कुलत्थाः कटुशाकाश्च । दधिक्षीरं क्षीरं घृतं गव्यं समाहिषम् । वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च । वर्हिणो हरिणामत्स्या रोहितादयः सपिच्छकाः । एतच्छ्रामणे शस्तामतासुनिचिकित्सकैः